

УДК 811.161.2'373:[398+124.6](=161.2)
<https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2021.232738>

Наталія Сивачук*

КОНЦЕПТ «СОЛОВЕЙ» У ФОЛЬКЛОРИ ТА МЕНТАЛЬНІЙ ДОЛІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті йдеться про природу концепту «соловей» в українській народній усній поетичній творчості, зокрема в ліричних піснях, піснях про кохання. «Соловей» розглядається як традиційний символізований об'єкт українського поетичного світосприймання, як «ключовий» образ у контексті національної картини світу; наголошується на тому, що у ХХІ столітті активізуються процеси інтеграції наук; пояснюється подібність ритмічної будови солов'їної пісні і людського мовлення. З цією метою залучено дані останніх досліджень орнітологів. Актуалізується увага на тому, що соловей своїм співом підсилює настрої закоханих. У піснях про кохання людина і птах звучать в унісон. Наведено дані досліджень орнітологів про генетичний зв'язок людини зі звуками, що видають птахи. Проведено аналогію між творчим потенціалом людини і солов'я, між їхніми репертуарами, послідовністю виконання творів, їх архітектонікою «заспів – приспів». Дано спробу наукового осмислення впливу солов'я на людину, її здоров'я.

Ключові слова: концепт; концептосфера; концепт «соловей»; інтеграція наук; орнітологія; орнітотерапія; поетичний текст; творча особистість; фольклор; наскрізний образ; слухова зона; ритм; ліричні пісні; біологічні процеси.

Syvachuk Natalia. The concept of «nightingale» and mental fate of Ukrainian people.

The article deals with the nature of the concept of «nightingale» in Ukrainian folk oral poetry, in particular in lyrical songs, love songs. «Nightingale» is considered as a traditional symbolized object of Ukrainian poetic worldview, as a «key» character in the context of the national picture of the world; it is emphasized that in the ХХІ century the processes of integration of sciences are intensified; the similarity of the rhythmic structure of nightingale song and human speech is explained. For this purpose, the data from recent studies by ornithologists have been used. Attention is drawn to the fact that nightingale strengthens the mood of people in love with his singing. In love songs, man and bird sound in unison, thus creating a state of happy heavenly harmony – a special interaction of man with the environment. The data of ornithologists' researches on the genetic connection of man with the sounds made by birds are given. An analogy is made between the creative potential of man and nightingale, between their repertoires, the sequence of works performing, their architectonics «introduction – refrain». An attempt to scientifically comprehend the impact of nightingales on humans and their health is made. It is concluded that the concept of «Nightingale» in Ukrainian folk oral poetry belongs to the «key» invariant characters-symbols and is an important component of Ukrainian national view of the world. The character of the nightingale is pervasive in Ukrainian folk songs about love. The voice of a bird in the minds of Ukrainians is associated with strong emotions: joy, love, sadness, grief, despair and others.

Key words: concept; conceptual framework; concept of «nightingale»; integration of sciences; ornithology; ornithologic therapy; poetic text; artistic personality; folklore; pervasive character; auditory area; rhythm; lyrical songs; biological processes.

Вступ. У ХХІ столітті активізуються процеси інтеграції наук, їх взаємопроникнення, об'єднання, а також стираються межі між ними. На цьому процесі свого часу актуалізував увагу В. Вернадський, а І. Франко писав: «Наука, як і природа, є завжди одна – нероздільна і нерозривна. Все в ній взаємопов'язане; вона – ланцюг, в якому всі ланки тісно склеплені між собою. Коли ж говоримо про поділ наук, то тим аж ніяк не хочемо сказати, що наука справді розпадалася на окремі частини, які не мають між собою нічого спільного. Фізичні й антропологічні науки становлять по суті єдиний нерозривний ланцюг,

* **Наталія Сивачук**, кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна); e-mail: petrovnanatalij@gmail.com.

одну цілісність, бо людина також є витвором природи, а все, що вона зробила і що може зробити, мусить бути зроблене тільки на підставі вроджених сил» [Франко 1986, с. 34–35]. Подібне переконання висловив фізик М. Планк: «Наука є внутрішньо єдиним цілим. Її поділ на окремі галузі зумовлений не стільки природою речей, скільки обмеженістю здатності людського пізнання. Насправді існує неперервний ланцюг від фізики і хімії через біологію й антропологію до соціальних наук, ланцюг, який у жодному місці не може бути розірваний, хіба лише свавільно» [Планк 1966, с. 183].

Процес інтеграції наук продовжується і поглиблюється, тому соціологи, юристи, лінгвісти, педагоги, культурологи та ін. успішно застосовують у своїх дослідженнях методи природничих наук. Нові підходи демонструються в процесі взаємодії наук про культуру з науками про природу [Маланчук-Рибак 2010, с. 379–391].

Одним із завдань сучасної фольклористичної науки є пошук і аналіз концепцій, які могли б оцінити нашу національну словесну спадщину з точки зору культурно-історичних, естетичних, онтолого-антропологічних закономірностей її розвитку. Зрозуміло, що не кожен концепт можемо розглядати як конструктивну складову національної картини світу. У народній поезії можуть домінувати різні семіотичні концепти. Серед них найбільш важливими «ключовими» є ті, що є наскрізними, повторюваними час від часу, вони часто трапляються у фольклорі та літературі. До таких, що презентують національну картину світу, належить концепт «соловей». Він і є в центрі нашої уваги.

Концепт у філології – це термін, що слугує для пояснення одиниць ментальних чи психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; це оперативна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, усєї картини світу, яка відображена в людській психіці. Концепти пов'язані між собою, складають певне уявлення про світ. У свідомості людини вони впорядковані, погруповані й утворюють концептуальну систему, що змінюється під впливом отриманих знань. Концептосистема в кожній людині є індивідуальною і неповторною і залежить від інтелектуального рівня та життєвої практики. Концепт [*<* лат. *conceptus* – думка, поняття *<* *conspicere* – збираю, задумую] – 1) у логіці – смисл знака (імені); 2) загальна думка, формулювання (концепт) [Словник іншомовних слів 2000, с. 556]. Концепти історико-культурної свідомості тісно пов'язані з народними звичаями, традиціями, що підтримують історичну спадковість і тим самим зміцнюють народну спільноту [Жайворонок 2000, с. 51–53].

Мега статті – розглянути концепт «соловей» у фольклорі і ментальній долі українського народу як важливу складову національної картини світу на стику декількох наук, а саме: фольклористики, літературознавства, лінгвокультурології, орнітології, орнітотерапії (медицини), психології.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Фольклорний текст – це своєрідно впорядкована система етнокультурних концептів. Для фольклорних жанрів, особливо поетичних, характерний специфічний набір етнокультурних концептів – мовних одиниць етнокультурного змісту [Беценко 2013, с. 81].

Українська усна народна творчість має свою систему улюблених стійких мотивів та образів. Зокрема, в українських ліричних піснях таким є соловей.

Концепт «соловей», як наскрізний образ в українському фольклорі, ще не став предметом спеціального вивчення, однак про нього йдеться у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури», «Словнику символів». Філософські виміри символіки української традиції; символіку природного і етнокультурного у фольклорі розглянув І. Віктор. «Зооморфні образи в українському фольклорі. Образ зозулі» – тема дисертаційного дослідження Н. Пастух. Проблему міфологічної орнітології в поезії С. Черкасенка розглянув М. Мошноріз. Т. Беценко акцентує увагу на слові-концепті як складнику текстово-образної універсалії. О. Качмар порушила питання співвідношення концептуальної та мовної картини світу. Концептуальна картина світу та її мовне відображення розглядається у працях В. Жайворонка. Лінгвокультурну природу концепту висвітлила Т. Вільчинська. Символіку образу солов'я розкриває М. Костомаров у праці «Об историческом значении русской народной поэзии». Дослідниці А. Азбукіній належить праця «Образ-символ “соловей” у російській поезії XIX століття». Пташину символіку у традиційній культурі східних слов'ян дослідив Т. Берштам. «Неперевершений соловейко східний» став об'єктом дослідження орнітолога Г. Фесенка. Д. Іллічов порушив питання впливу пташиного співу на людину з позицій системної екології. Алгебру і гармонію у пісні східного солов'я розкривають науковці-біологи В. Іваницький, І. Марова, В. Антипов.

Справіку спів солов'я надихав українців на поезію. Багата фольклорна спадщина нашого народу свідчить, що ця пташка посідала особливе місце у житті українців, мала вплив на їх психіку. До недавнього часу пісня супроводжувала українця від коліски до могили. Ми співали і в радості, і в горі, під час кожного трудового процесу. Власне пісня народжувалася у праці, із глибин наших душ, і в ній ми уподібнювались Творцю. Як відомо, соловей співає, коли залицяється до своєї обраниці. Він – птах закоханих, супроводжує їх у стані передчуття любові і до її апофеозу.

Якось ввечорі пізенько,

Як мати заснула,

Пішла слухать соловейка,

Бо й зроду не чула, – співається в пісні, записаній нами на Уманщині.

У чотирьох рядках – сповідь юного серця. Соловейко співає вночі, і дівчині не спиться, бо той спів «прокльовує» в її серці щемливі передчуття чогось важливого. Ще ніхто не побачив у цьому напівдितячому створінні дівчину, лише тепер прийшла її пора почути солов'я, зануритися в благословенне море музики весняної ночі.

Учені дають наукове пояснення впливу солов'їного співу на людину. Звуки через вухо потрапляють на так звану слухову зону кори головного мозку і збуджують її. Уся робота організму так чи так регулюється мозком, а зміни, що відбуваються в ньому, впливають абсолютно на всі фізіологічні процеси. Спів солов'я – це зафіксована стійка гармонія, а підкоряючись їй, усі органи й системи в тілі людини активізуються і гармонізуються, синхронізуються біологічні процеси, тому серед шанувальників пташиного мелосу багато довгожителів [Ільичев 1972].

Серед європейських народів українці належать до найбільш схильних до музикування. Краса і звучання народної пісні – це не тільки звукове співвідношення, це і ритм, який є їх духом і життям. Ритм походить не від культури, а від природи, від самого серця. Організм людини впродовж тисячоліть звик працювати суголосно з біоритмом птахів:

Ой у вишневому садочку, там соловейко щебетав.

Віть-віть-віть, тьох, тьох, тьох, а-я-я, ох-ох-ох.

Там соловейко щебетав.

Ой у вишневому садочку козак дівчини увіщав.

Віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох, а-я-я, ох-ох-ох,

Козак дівчину увіщав.

За ритмічною будовою солов'їна пісня нагадує нашу мову, а дослідники вказують на цю близькість відповідно до частотних характеристик. Звуки, що ми, люди, вимовляємо, знаходяться в діапазоні від 100 Гц до 6000 Гц, однак майже 80 % їх загальної потужності припадає на частоти нижчі 500 Гц. Пікова частота голосу одного з дослідників становить 170 Гц. Найбільша енергія звукового сигналу передається саме на цій частоті, а в солов'я вона становить майже 2000 Гц. Виявилось, що в людей літнього віку втрачається чуттєвість до високих частот, тому вокальні пасажі птахів, що знаходяться в діапазоні 6000 Гц, вони не здатні почути [Иваницкий, Марова, Антипов 2014]. Не дивно, що в народній пісні «увіщання» саме молодого козака супроводжується солов'їною треллю «віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох», бо частотні параметри таких звуків краще адаптовані до нашого сприймання саме в молодому віці [Иваницкий, Марова, Антипов 2014].

Значна участь низьких частот і повільний ритм виконання зближує пісню солов'я з мовою людини більшою мірою, ніж це можна було би сказати про будь-якого іншого птаха, тому нашу рідну, українську, і назвали солов'їною. В одній із народних пісень ідеться про те, що злі люди не просто розлучили молоду пару, а «розщебетали» їх щастя:

В зеленому гаю коника граю,

Люблю дівчину, яку сам знаю.

Люблю я її півтора року,

Поки лежали вороги збоку.

А як узнали – розщебетали;

Бодай же вони щастя не знали [Українські народні пісні 1964, с. 242].

Ідеальну гармонію людини і природи спостерігаємо у вірші Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати», що став народною піснею. Тут двічі згадується про соловейка, який своїм співом хвилює дівоче серце, переповнене передчуттям любові, притлумлює повчальні слова матері:

Сім'я вечерея коло хати,

Вечірня зіронька встає,

Дочка вечерять подає,

А мати хоче научати,

Так соловейко не дає [Шевченко 2006, с. 140].

Соловейко не дає дівчині почути матір тому, що все її єство наповнене почуттям, що приводить її у стан зміненої свідомості, а її сутність починає працювати на максимумі фізичних, енергетичних і ментальних можливостей, вона досягла квінтесенції самої себе. Спів солов'я включив ще невідомі юнці відчуття, логіка здорового смислу відходить геть, включається програма продовження роду. Коли все навкруги під весняним зоряним небом засинає, неспокій юної душі підсилює солов'їний спів:

Послала мати коло хати

Маленьких діточок своїх,

Сама заснула коло їх.

Затихло все, тільки дівчата

Та соловейко не затих [Шевченко 2006, с. 140].

Вірність, тепла ласка у взаєминах закоханих зображаються засобами пісенної символіки. Соловей впливає на поведінку молодих людей відповідно законів поетичної асоціації:

*Ой там на горі дивний див:
Там соловейко гніздо звив.
Всю нічку не спав та все щебетав,
Собі солов'їху викликав.*

*Ой там на горі дивний див:
Ой там молод хлопець строїв дім,
Всю нічку не спав та пісень співав,
Собі дівчину прикликав* [Українські народні пісні 1964, с. 242].

Людина і птах звучать в унісон. Це стан щасливої райської гармонії, це особлива взаємодія людини з довкіллям. Дослідження вчених свідчать, що стан закоханості змінює навколо себе простір, а серце в цей час випромінює особливу енергію. Це відбувається не цілеспрямовано, а само собою, людина і птах входять у духовну гармонію, трансформацію, внутрішню реінкарнацію у стані закоханості [Коротков 2016]:

*Як я тебе не люблю, скарай мене, Боже,
Буду тебе цілувати, поки сон знеможе.
Вже й намилиувався, вже й націлувався,*

Як у саду соловейко та й нащебетався [Українські народні пісні 1964, с. 117].

Закохана людина у своїх почуттях піднімається над буденністю на таку висоту, що може вести діалог зі Всесвітом, з природою, з її часточкою, соловейком. Молодий козак повертається з військового походу. Він захищав рідну землю, батьків, кохану дівчину, вишневі сади і тихі зоряні ночі дитинства. Щасливий, що живий-здоровий, у піднесених почуттях звертається до солов'я, називає його братом, просить викликати кохану.

*Соловейку, ти ж мій, брате,
Виклич мені дівча з хати.
Та раз-два.*

Виклич мені дівча з хати.

Раз-два (записала Сивачук Н. П. в 1997 р. в м. Умань від Сінкевич М. І., 1925 р. н.).

Емоційний стан закоханого воїна-переможця передається в пісні не тільки словом, а ще й величною маршовою музикою. Деякі дослідники висловлюють думку, що «музичний зміст наших пісень значно глибший і багатший, ніж словесний, поетичний, уявний» [Шлемкевич 1956, с. 51]. Гармонія піднесених людських почуттів тут суголосна гармонії музичній.

Найпоширенішим серед пісень про кохання є мотив вірності, у якому відображено морально-етичні імперативи українського народу, його уявлення про щастя. Козак і дівчина пообіцяли одне одному кохати «до смерті», кохати «вічно». Але їх розділили гори, ріки, доли і доля. І лише соловейко перебуває понад простором і часом, виступає медіумом між закоханими. Дівчина звертається до нього:

*Соловейку білокрилий,
Скажи мені, де мій милий.*

Соловейко на калині,

Де мій милий на Вкраїні [Українські народні пісні 1964, с. 266].

Українці дуже люблять співати. Солов'їний спів і людський голос з'єднуються в один хор. «Травнева ніч, тепла і пахуча. Як сказано в поезії, на небі місяць – срібна кадильниця, з неї дим голубий. Хтось повернеться, хтось зустрічається, – короткі розмови і – тихі слова і ще тихіші пелюстки цвіту, що скапують із білих вишень. А тоді поміж солов'їний спів і потім тоненькою срібною ниточкою пов'ється пісня. З одного саду, з другого. Нитки в'яжуться, зливаються в хор. Сидять хлопці і дівчата, очі на місяці, то в сизій далині, то дивляться одне на одне. Пісня ллється, переливається, затоплює село, затоплює всі смутки і думки. Співають годинами, готові проспівати ніч, проспівати життя ... Попадають у транс, забувають самих себе. Коли можна говорити про опій для народу, то для українського народу не була ним і не є релігійність, але пісенність» [Шлемкевич 1956, с. 50].

Людина генетично пов'язана з музикою, зі звуками, які видають птахи, і це звукове середовище для людини дуже приємне. Голоси птахів, на думку вчених, закріплені у структурах мозку людини, як подразник, асоційований з радістю [Ільичев 1972]. На зв'язок позитивних емоцій і фізичного здоров'я вказують лікарі. Орнітотерапія (нестандартна медицина) стверджує, що солов'їний спів – переливчатий, багатоколінний, із чергуванням м'яких, голосних і тихих музичних обертонів – бадьорить, створює настрій, кличе до роботи:

*Косив батко, косив я,
Та й викосив солов'я.
Соловей у саду твоє да твоє. Канарєчка ...
Роман косить, Гапка в'яже, Катерина загіба,
Грицько воли напува, Ганна воду тяга.
Ой, мамо, люблю Гриця,
Гриць на конику вертиться,
В Гриця шапка до лиця,*

Люблю Гриця молодця (записала Сивачук Н. П. в 1987 р. в с. Кочубіївка від Смілянець Марії, 1922 р. н.).

Світла радість кохання затьмарюється тривогою. Молоду жінку пригнічує побут, клопотання про дітей, сумні роздуми про своє безправне становище в новій родині, іноді грубість і пиятика чоловіка. Українські народні пісні про жіночу долю численні й високопоетичні, часом з драматичними нотами. Жінка приходила в нову родину як дармова робоча сила. Її становище часом нестерпне, вона не має ні ласки, ні привіту, літа минають у щоденній виснажливій праці і сумних спогадах про батьківський дім. Свій розпач вона виливає в пісні, тамує душевний біль уявною розмовою з рідною матінкою і соловейком. Голос солов'я – це відлуння її щасливого дівування та родинного затишку:

*Пропав мій вік, як маків цвіт:
Сьогодні цвів, а завтра впав,
Отак, ненько, мій вік пропав.
А соловей в саду все твоє та твоє,
Ой ллються сльозоньки, як той горох.
Чужі діти рано встали,
Щастя-долю собі взяли.
А я, ненько, спізналася,*

За п'яницю судилася (записала Сивачук Н. П. в 70-х роках ХХ ст. в м. Умань від Сивачук-Супрун Пелагеї Тихонівни, 1912 р. н.).

Соловейко – неперевершений маестро серед птаства. Найхарактерніший прийом у пісні українського солов'я – тьохкання, якого в жодного птаха в такій розвиненій формі немає, яке котиться луною завдяки незвичайній гучності і чіткому відокремленню однієї фрази від другої. Звуки такі сильні, що їх чути з відстані більше 1 км. Слух птахів більш чутливий від людського. Між солов'ями-самцями існує чітка ієрархія: старший і вправніший у пісні домінує. А самочки вибирають собі пару за якістю співу, тому старші за віком самці мають більше шансів на взаємність, оскільки їх репертуар багатший [Фесенко 2010]. А українські дівчата завжди симпатизували хлопцям-музикантам, бо ж «на вулиці скрипка грає, моє серце завмирає». Герої української пісні часто звертаються до солов'я з проханням поділитися майстерністю співу:

*Вже сіло сонечко за гаєм,
І соловей в саду співає,
А я весь вечір виглядаю,
Шукаю милую свою.
Ой, соловію, чому я ак співають не вмю!
І не зумію її серденько привітати,
А вечорами своїми спраглими вустами*

Їй про кохання, їй про кохання розказати (записала 28.07.1998 р. Сивачук Н. П. в м. Умань від Фітьо Ольги Григорівни, 1940 р. н. із с. Попеляни на Львівщині).

В українській традиції побутового співу майстерність виконання, тексти і мелодія передавалися від старших до молодших у процесі праці. В одній хаті жили три-чотири покоління, старші були в особливій пошані, вони передавали свій життєвий досвід, пісенний репертуар молодим суголосно закону природовідповідності. Пісня об'єднувала родину єдиним поривом творчості і вселенським почуттям любові, зміцнювала її духовно і фізично, бо була ще й своєрідною медитацією. На чужині козак сумує за Україною і ріднею, просить зозулю вказати шлях до них, але виявляється, що тільки соловейко може в цьому допомогти:

*Соловейко маленький,
Сизокрилий, рябенький.
Ой він високо літає,
Всі стежки-дорожки знає –
І широкії, і вузькі,
І далекії, і близькі.
Він покаже шлях-дорогу,
Куди їхати до роду,
До роду, до родини,
До дівчини Катерини [Українські народні пісні 1964, с. 328].*

У кожному співочому родинному колі був свій соліст, який мав сильний голос, гострий слух і містку пам'ять, йому підспівували інші, вчилися інтонувати діти: *Голос моєї мами виділявся серед інших. Це був голос «стрижень», сильний, оксамитовий. Вона завжди зачинала пісню. Потім до нього, маминого голосу, приєднувалися ми, діти, а баба Катя вели верхню точку, «вивід»* (записала Сивачук Н. П. в 1987 р. в с. Кочубіївка від Цвітохи Хотини, 1911 р. н.). Така чітка ієрархія існує і серед солов'їв: старший і вправніший соліст домінує. Навколо нього можуть групуватися інші, менш вправні, вони дослухаються до наймаститішого. Пташина молодь теж співає, але менш інтенсивно, оскільки її головне завдання – дослухатися до старшого маестро.

Самець-лідер поблажливо ставиться до близького оточення, молодих солістів, ніби розуміючи, що повинен передати свою майстерність і водночас суворо контролювати режим почергового співу. Йому належить право обирати час і тривалість свого виконання, а інші чітко підпорядковуються йому [Фесенко 2010].

Деякі дослідники схильні до думки, що назва «соловей», «соловейко» походить від італійського *solo* (виключно один), пояснюють це тим, що ми сприймаємо цього птаха як оригінального соліста, виконавця окремої музичної партії, чудового соло [Фесенко 2010].

Для українців родина – це священна цінність. Це осердя любові, де батько, мати турбуються про родину, а діти відповідають їм вдячністю, пам'яттю серця, вірністю традиції. Соловей не тільки співає пісні своїй коханій, він турбується про неї: захищає від ворогів, добуває їжу, при будь-якій небезпеці видає коротенькі викрики, в навіть перестає співати, коли в його подруги народжуються пташенята, оскільки всі його сили йдуть на турботу про родину:

*Ой, у гаю, при Дунаю,
Соловей щебече,
Він свою всю пташину
До гніздечка кличе.
Ой тьох-тьох-тьох і тьох-тьох-тьох
Соловей щебече,
Він свою всю пташину*

До гніздечка кличе (записано 31.06.2002 р. в с. Бачкурине Монастирищенського р-ну від Грицюк Марії Потапівни, 1928 р. н.).

У репертуарі кожного солов'я є декілька типів пісень, до того ж у процесі виконання вони чергуються, і лише іноді дві-три однакові він виконує підряд. Найважливіша якість типів пісень – це їх стереотипність. Улюблену пісню соловей раз за разом повторює в незмінному вигляді, подібно тому, як людина, захопившись якимось заняттям чи трудовим процесом, повторює одну й ту ж мелодію, чим допомагає собі, створюючи позитивний настрій: *Мати було мастять долівку – співають, прядуть – співають, розмальовують комин – співають, прядуть – співають, в полі – співають, в городі – співають. Моя мама проспівали все своє життя ... Горе тамували ... Щоб не плакати ... Мама нам навіть в голодовку співали, щоб нам їсти не хотілось ...* (записала 1987 р. Сивачук Н. П. в с. Кочубіївка від Цвітохи Хотини, 1911 р. н.).

Учені-орнітологи дослідили, що тип солов'їної пісні – це закінчений вокальний твір, що має інтродукцію, центральну частину і фінал. Починів у пісні солов'я може бути декілька, до семи, а потім іде «заспівка» – композиція, що становить собою серію голосних, мелодійних свистових нот. Це найбільш благозвучна складова, яка контрастує з тихим «почином» і центральною частиною, яку доповнюють трелі. Народна пісня теж має свою архітектоніку:

Заспів:
*Ой у вишневому садочку,
Там соловейко щебетав:*
Приспів:
*Віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох,
Ай-я-я, ох-ох-ох,
Там соловейко щебетав.*

Заспів:
Ой у зеленому садочку

Козак дівчину умовляв.

Приспів:

Віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох,

Ай-я-я, ох-ох-ох,

Там соловейко щебетав (записано 31.06.2002 р. в с. Бачкурине Монастирищенського р-ну від Шандри Марії).

Останні дослідження свідчать, що багато мелодій солов'ї виконують в усіченому вигляді. Важливо, що при цьому завжди звучить тільки початок, «заспів», іноді разом з декількома широкоголосими звуками з центральної частини пісні [Иваницкий, Марова, Антипов 2014]. Так і ми, люди, запам'ятовуємо лише початок пісні і приспів або якийсь її фрагмент і часто повторюємо їх. Дослідники звертають увагу на магію послідовності виконання мелодій солов'ями, вони виконують 20–23 різнотипних пісень, мають свою «концертну програму», твердо запам'ятовують порядок її презентації, оскільки мають хороші мнемонічні здібності. Солов'їні твори самі по собі мають вигляд складних акустичних конструкцій. Деякі виконавці будують свої виступи по циклічній програмі, тобто повторюють одну і ту ж послідовність мелодій [Иваницкий, Марова, Антипов 2014]. Щось подібне відбувається на вечорницях чи у процесі родинних або календарних свят, коли репертуар і порядок виконання пісень усталений упродовж значного відрізка часу. Ми вже акцентували увагу на тому, що «участь низьких частот і повільний ритм виконання зближують пісню солов'я з людською мвою більшою мірою, ніж це можна сказати про іншого співочого птаха. А принцип організації вокальної солов'їної сесії частково нагадує основний композиційний прийом, що використовується автором при творенні пісень, які, як відомо, складаються з куплетів з одною мелодією, проте з різним текстом, зміст якого розкривається у певному порядку [Иваницкий, Марова, Антипов 2014].

Солов'ї дуже люблять тепло, тому частину року живуть на Півдні, в Ірані, Саудівській Аравії, Африці, але з початком весни інстинкт жене їх туди, де вони народилися. Вони летять на батьківщину, в Україну, долаючи тисячі кілометрів. Енергія творчості прокидається у них на рідній землі, для своїх коханих. Так і людський талант розквітає лише на рідній землі, яка спонукає до вчуття в безкраю далечинь степу, а також викликає довіру до «первинної доброти» Неньки-природи, що формує архетип колективного несвідомого. Саме рідна земля породила геніїв, а віддаленість від України притлумила таланти ... У свідомості українців образи коханої і рідної землі нероздільні. Козак від'їжджає в похід, за ним плаче дівчина, просить взяти її з собою:

Козак від'їжджає,

Дівчинонька плаче:

– Куди їдеш, козаче?

Дівчинонька мила,

Що будеш робити

На Україні далекій?

– Сухий хліб з водою,

Аби серце з тобою

На Україні далекій (записано 28.06.1986 р. в м. Умань від Сивачук-Супрун П. Т., 1912 р.н.).

На особливе місце солов'я в українському фольклорі та національній картині світу звернув увагу М. Костомаров: «Але дзвінкий голос його (солов'я)

має ще магічну якість утихомирити хвилювання серця; козак, сумуючи на чужині, просить соловейка защебетати йому:

*Соловейко, мала пташка,
В тебе голос тонесенький:
Защебечи ти мені,
Бо я в чужій стороні»* [Костомаров 1994, с. 96].

Соловейко, що перестав співати, символізує молодця, який утратив свою долю і радість через горе і біду:

*Ой рад би я щебетати,
В мене голосу нема,
Істерявся голосочок,
Істерявся мій тоненький,
По чужих садах літаючи,
Ягідку чужу клюючи,
По матері, по батькові тужучи,
По батькові тужучи,
По матері плачучи.*

Соловей також є символом свободи і має епітет «вільна пташка». Наприклад, молодий козак, якого посадили в темницю, порівнює себе із солов'єм, на якого налетіли «соколи», узяли солов'я «на свої крилечки» і понесли в чужую сторону. Молодий чернець в образі солов'я, якого посадили в клітку, бачить подібність своєї келейної самотності» [Костомаров 1994, с. 96].

Важливо, що М. Костомаров акцентує увагу на тому, що «соловей, як і інші птахи, грає роль у чаклуванні. Дівчина бажає знати, що робить її милий:

*Соловейка та піймала,
Та принесла та додому,
Та випустила в клітку нову,
Сама сіла на кроваті:
– Соловейко мій миленький,
В тебе голос тоненький,
Скажи, де мій миленький?
– Твій миленький на риночку,
П'є він пиво-горілочку»* [Костомаров 1994, с. 96].

Виконує соловей спільну майже для всіх птахів службу людині – приносити новини. Саме через нього дівчина з чужини передає вітання своїм батькам:

*Соловейко! Мала пташечко!
Полети в мою сторононьку!
Понеси батькові поклоньку!
Нехай батечко не журиється,
А матуся не печалиться!* [Костомаров 1994, с. 96].

Соловей належить до «божих», «святих» чистих птахів. Українці вважають солов'я божим творінням, він користується особливою прихильністю Матері Божої. Коли Христос спасався від мучителів, то соловейко накрив його своїми крильцями За це його і прославили.

В українській легенді, записаній на Уманщині, ідеться про те, що «на страсному тижні соловейко прилітає, щоб співати пісні сумуючий Божій Матері» (записала Сивачук Н. П. в 1997 р. в м. Умань від Сінкевич М. І., 1925 р. н.).

Рене Генон писав: «Набуття здатності розуміти мову птахів або говорити нею рівнозначно поверненню в центр людської істоти, тобто в ту точку, звідки здійснюється її зв'язок з вищими станами буття. Саме цей зв'язок і символізує мову птахів, бо птахи, своєю чергою, часто слугують символами ангелів, тобто самих цих інших станів. Свого часу ми вже згадували євангельську притчу, де саме в цьому сенсі йдеться про “птахів небесних”, що сіли на гілки дерева, того дерева, яке знаменує собою вісь, що проходить через центр кожного стану буття і сполучає між собою всі стани» [Генон 2006].

Висновки. Концепт «Соловей» в українській народній уснопоетичній творчості належить до «ключових» інваріативних образів-символів і становить важливу складову української національної картини світу. Образ солов'я є наскрізним в українських народних піснях про кохання. За ритмічною будовою солов'їна пісня нагадує нашу мову. Українці генетично пов'язані зі звуками, які видають птахи. Спів солов'я, за даними науковців, бадьорить, створює позитивний настрій, нівелює депресивний стан. Саме тому цей образ посідає таке важливе місце в нашому фольклорі. Голос солов'я-співця у свідомості українців асоціюється із сильними емоціями: радість, закоханість, сум, смуток, любов, розпач та ін.

Проблему впливу солов'їного співу на українців, їх генетичного зв'язку з ним слід розглядати комплексно з такими науками, як біологія, орнітологія, орнітотерапія, фонетика, психологія, педагогіка, медицина, фольклористика, етнографія, біофізика та ін.

ЛІТЕРАТУРА

- Беценко, Т. (2013). Слово-концепт як складник текстово-образної універсалії думового дискурсу. [У:] *Міфологія і фольклор*, № 1, с. 80–89.
- Генон, Р. (2006). Язык птиц. [В] Грасе д'Орсе. *Язык птиц. Тайная история Европы*. Санкт-Петербург. URL: http://rumagic.com/ru_zar/sci_philosophy/genon/2/j7.html (дата запису: 21.12.2020).
- Жайворонок, В. В. (2002). Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. [У:] *Культура народів Причорномор'я*, № 32, с. 51–53.
- Иваницкий, В. В., Марова, И. М. и Антипов, В. А. (2014). Алгебра и гармония в песне восточного соловья. [В:] *Природа*, № 2, с. 18–27. URL: https://elementy.ru/nauchno-populyarnaya_biblioteka/434359/Algebra_i_garmoniya_v_pesne_vostochnogo_solovya (дата запису: 20.12.2020).
- Ильичев, В. Д. (1972). *Биоакустика птиц*. Москва, 272 с.
- Коротков, К. Г. Мир безграничных возможностей: интервью. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=d1nFVPwwzIs> (дата запису: 20.12.2020).
- Костомаров, М. И. (1994). *Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства*. Київ, 382 с.
- Маланчук-Рибак, О. (2010). Диференціація та інтеграція у гуманітарних науках. [У:] *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, вип. 21, с. 379–391.
- Планк, М. (1966). *Единство физической картины мира*. Москва, 285 с.
- Словник інішомовних слів* (2000). Л. О. Пустовіт [та ін.]. Київ, 1017 с.
- Українські народні пісні: Родинно-побутова лірика* (1964). Київ, ч. 1, 586 с.
- Українські народні пісні: Родинно-побутова лірика* (1965). Київ, ч. 2, 527 с.
- Фесенко, Г. (2014). Неперевершений соловейко східний. URL: <https://pryroda.in.ua/fesenko/neverevershenyu-soloveyko-shidnyu> (дата запису: 21.12.2020).
- Франко, І. Я. (1986). Наука і її взаємини з працюючими класами. [У:] *Зібрання творів*. У 50 т. Т. 45. Філософські праці. Київ, с. 34–35.
- Шевченко, Т. (2006). *Усі твори в одному томі*. Київ; Ірпінь, 824 с.
- Шлемкевич, М. (1956). Душа і пісня. [В:] *Українська душа*. Нью-Йорк; Торонто, с. 44–54.

Подано до редакції 26.03.2021 року
Прийнято до друку 29.04.2021 року